

Таш'ян Р. І.,
кандидат юридичних наук,
заступник декана Інституту прокуратури та кримінальної юстиції,
доцент кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

РЕСТИТУЦІЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ КРАЇН АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Анотація. У статті досліджується місце реституції у праві країн англо-американської правової системи. Автор аналізує витоки появи реституції, сферу її застосування, яка охоплює не тільки цивільне право, але й інтелектуальну власність, деліктне право, морське і кримінальне право. Особлива увага приділена визначенню співвідношення реституції та положень про безпідставне збагачення, що зроблено автором на прикладі наслідків недійсності правочинів. Також проведено відмежування реституції від суміжних понять, перш за все компенсації та анулювання. У роботі використовуються як правова доктрина, так і судова практика.

Ключові слова: реституція, безпідставне збагачення, наслідки недійсності правочинів, компенсація, анулювання.

Постановка проблеми. З урахуванням процесу гармонізації законодавства України із законодавством ЄС важливим є вивчення досвіду правового регулювання іноземних держав. З-поміж іншого це стосується і питання недійсності правочинів та її наслідків. Так, у вітчизняному праві правовим наслідком недійсності правочинів виступає реституція, яка визначається як наслідок факту визнання правочину недійсним або констатації недійсності правочину, а також захід, спрямований на приведення майнового стану сторін недійсного правочину до початкового стану, тобто такого, який вони мали до вчинення правочину наслідком [1, с. 23–34; 2, с. 34–35]. Тобто реституція є спеціальним способом захисту права особи, яка вчинила виконання недійсного правочину.

Традиційно серед наслідків недійсності правочинів виділяють реституцію (двосторонню та односторонню) і вчені з країн СНД [3].

На розуміння реституції як способу захисту цивільного права, який застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним, вказується в судовій практиці [4]. Відповідно, можна констатувати, що бачення реституції як у науці, так і на практиці правозастосування склалося, а також загалом вже нема дискусій щодо її місця у системі способів захисту цивільних прав.

Однак великий науковий інтерес становить питання місця реституції в праві країн «далекого» зарубіжжя, адже термін «restitution» добре відомий країнам англо-американської правової системи. Тому слід визначити його місце там і з'ясувати, наскільки співпадає воно з вітчизняною правовою концепцією. Для цього необхідно встановити, які правові наслідки має недійсність правочинів у зарубіжжі, порівняти з їх з українською моделлю, а також окреслити сферу застосування реституції у названих країнах.

Мета статті полягає у дослідженні використання поняття «реституція» («restitution») у країнах англо-американської правової системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, термін «реституція» («estitutio») має латинське походження. Цей термін охоплював повернення речі («restituere rem») за позовом виндикаційним, посесорним інтердиктам «unde vi» та «de precario», відшкодування витрат тощо. У римському праві застосування «in integrum restitutio» слугувало скасування правових наслідків деяких юридичних фактів з метою усунення несправедливостей, наприклад, договорів, вчинених під впливом обману, насилля або погрозу.

Безумовно, за впливу двох тисячоліть поняття реституції змінилося, тому важливим є дослідження «сьогоденного» інституту реституції.

Відразу зауважимо, що кожна з країн англо-американської правової системи має певні особливості у системі захисту цивільних прав, проте, враховуючи спільні правові традиції, можна виділити загальні риси, які полягають, зокрема, в широкому застосуванні реституції як способу захисту порушених прав.

В англійському праві реституція («restitution») буквально означає «поновлення», «повернення» і ґрунтується на принципі справедливості, що ніхто не повинен неправомірно збагачуватися за рахунок іншого. Згідно з доктриною реституції її сутність полягає в тому, що особа, яка неправомірно збагатилася за рахунок іншої, зобов'язана здійснити реституцію на її користь [5].

У праві Англії реституція використовується дуже широко: не тільки в договірному праві, але й в праві інтелектуальної власності, деліктному праві, морському і навіть кримінальному. В межах приватного права реституція стосується не тільки повернення виконаного за недійсним правочиним, але й інших випадків повернення майна власнику або відшкодування збитків; наприклад, за допомогою реституції здійснюється повернення визначених речей у їх законного власника або поновлення їхнього статусу; компенсація прибутку, одержаного з помилкового надання; компенсація або відшкодування втрат, шкоди, заподіяної іншому, за повернення грошей, здобутих злочинним шляхом у позовах з суброгації [6, с. 756]. Це дало змогу професору Оскфордського університету, одному з найвідоміших фахівців у сфері права реституції Петеру Берксу (Peter Birks) використовувати термін «реституційне відшкодування збитків» («restitutionary damages») [8]. У 2007 р. Верховний Суд Канади зазначив, що існують принаймні дві різні категорії реституції: реституція з правопорушень та реституція з безпідставного збагачення. Пізніше було згадано про ще один вид реституції – з конституційних засад [9].

Про широке застосування реституції свідчить такий приклад. За справою *Lipkin Gorman vs Karapale Ltd* [10], яка вважалася однією з основоположних у сфері застосування реституції, співробітник позивача, партнер юридичної фірми «Cass», використовував її рахунки для оплати своїх азартних ігор у клубі відповідача. Суд повернув різницю між витраченою су-

мою та сумою виграшу як реституцію, мотивуючи це тим, що будь-яка цивілізована система права повинна передбачати засоби захисту на випадок безпідставного збагачення однієї особи за рахунок іншої.

Таким чином, в праві країн англо-американської правової системи «реституція» використовується у значенні слів «відновлення», «повернення» і може ґрунтуватися на різних підставах, коли йдеться про «несправедливість» одержання.

Окремим блоком варто розглянути співвідношення «restitution» та наслідків недійсності правочинів. Як зазначалося у фундаментальних дослідженнях, цивільне право іноземних держав фактично відносить виконання за недійсним правочинном до виду виконання неналежного взагалі (поряд з незаконним заволодінням чи збагаченням). Це правило стосується не тільки нікчемних правочинів (тобто не дійсних через вказівку закону), але й оспорюваних теж [11, с. 296; 12, с. 289–307].

Як і у вітчизняному праві, в праві Англії беззаперечною є аксіома, що недійсні правочини не створюють правових наслідків, крім пов'язаних з недійсністю. Так, в енциклопедичному виданні «Halsbury's Laws of England» зазначено, що якщо договори були нікчемними, то з них не виникає жодних прав, а все передане за ними підлягає поверненню [13, с. 115]. У такому разі підставою повернення є положення про кондикційні зобов'язання: факт безпідставного збагачення буде в такому випадку підставою позову, а реституція одержаного – предметом [14]. Петер Беркс зазначає, що вигода, одержана за договором, який не може бути примусово виконаний або оспорюваний або нікчемним, надає сторонам право на реституцію за нормами про безпідставне збагачення [15].

У праві Сінгапуру передбачено, що якщо договір виявився таким, що не має позовний захист, або недійсним, то сплачені гроші можуть бути повернені. Збагачення відповідача є не менш незаконним, якщо взагалі не було б договору. Тому останнім часом говорять про виділення у системі загального права реституції поряд з договірним та деліктним правом [16].

У зв'язку з цим реституція тісно пов'язана з положеннями про безпідставне збагачення. Через це коли правочин стає недійсним, сторона, яка одержала будь-яку вигоду за ним, повинна повернути її іншій стороні або компенсувати її вартість іншій. Навіть історично право безпідставного збагачення називали реституцією.

У справі *Kingstreet Investments Ltd v New Brunswick* Верховний Суд Канади зазначив, що реституція впливає з повернення безпідставного збагачення і є засобом, що відновлює справедливість. Коли передача благ між сторонами має певні вади, функції реституції полягають у виправленні шляхом повернення сторін у попередній стан. У справі *Peel (Regional Municipality) v. Canada* головуюча суддя J. McLachlin зазначила, що сутність несправедливості в контексті права реституції походить до тези Аристотеля про відновлення балансу або еквіваленту, який було порушено [17].

У правозастосовній практиці США велике значення мають зведення законодавчих норм, що є збірками узагальнень з тієї чи іншої тематики, які покликані інформувати правників про принципи правозастосування. Зокрема, широко відомі Зведення з реституції та безпідставного збагачення (*Restatement of Restitution and Unjust Enrichment*) (зараз є чинним видання 3, 2011 р.). У контексті цього Andrew Kull зауважує, що реституція у розумінні вказаних Зведень базується на принципі повернення безпідставного збагачення і спрямована на відновлення «status quo ante» [18]. Joseph M. Perillo зауважує, що реституція

спрямована на повернення коштів, одержаних стороною недійсного договору, або такого, що не підлягає судовому захисту. Joseph M. Perillo звертає увагу на те, що поза межами реституції знаходиться повернення коштів, витрачених у зв'язку з виконанням або приготуванням до виконання такого договору [19].

Відповідно до § 376 Другого Зведення з договорів (*Restatement (second) of contracts*) у разі оспорюваності договору сторона, яка оспорила договір на підставі браку дієздатності, помилки, обману, примусу, має право на реституцію усіх благ, яких вона надала іншій стороні.

Таким чином, реституція означає «повернення», але не тільки у разі недійсності договору. Типовим для англійської правової доктрини є розгляд єдиним блоком питань про повернення одержаного за недійсним договором, за розірваним договором та за договором, який не підлягає примусовому виконанню. Наприклад, *Brice Dickson* зазначав, що в англійському праві найбільш часто йдеться про реституцію як про наслідок контрактів, що не мають юридичної сили («ineffective contracts»), які включають в себе недійсні контракти, а також ті, що не досягли правового ефекту з інших підстав (наприклад, були розірвані однією стороною або які неможливо виконати) [6].

Як бачимо, в праві Англії рішення суду про реституцію може ухвалюватися за різних підстав, оскільки йдеться про повернення майна, яке незаконно перебуває в іншій стороні. Позови можуть ґрунтуватися як на недійсності правочинів (і, відповідно, безпідставному збагаченні), так і на інших обставинах. Відповідно, предметом позову буде реституція певної речі, а підставою – кондикція. Тому кондикція та реституція тісно пов'язані саме в контексті недійсності правочинів.

Типовими для англійського права є обмеження застосування реституції, коли сторонам відомо, що договір є недійсним, тобто коли вони від самого початку знають про неможливість його виконати або незаконність. Наприклад, А. обіцяє Б. видобути золото за допомогою магії, за що Б. сплачує 1 000 як аванс. Б. не може ні повернути гроші, ні примусити А. виконати зобов'язання, оскільки А. та Б. знали або повинні були знати про неможливість такої дії. В англійському праві реституція не застосовується, коли сторона, яка повинна повернути одержане за договором, не могла укласти договір через недосягнення належного віку. У справі *Mohiribibi vs. Dharmodass Ghosh* було встановлено, що неповнолітня особа не повинна повертати одержану суму застави, незважаючи на те, що застава визнана недійсною. Однак у деяких випадках суд може зобов'язати неповнолітнього повернути одержане, якщо він приховав свій вік, оскільки право не надає йому дозволу вчиняти шахрайство щодо інших. Принцип реституції також не застосовується, коли сторона внесла завдаток, а потім відмовилася виконувати своє зобов'язання. Такий внесок не повертається [5].

Крім безпосередньо законодавства Великої Британії, подібна модель реституції закріплена в законодавстві інших держав, які тією чи іншою мірою зазнали впливу англійського права, наприклад, Канади, Індії та Австралії.

У Канаді класичним прикладом застосування реституції у контексті недійсності договору є справа *Degelman v. Guaranty Trust 1954* р. За цією справою позивач обґрунтував свої вимоги тим, що між ним та його тіткою існувала усна домовленість, що якщо він надаватиме їй певні послуги протягом її життя, то тітка надасть йому певні блага у своєму заповіті, зокрема залишить йому певну земельну ділянку. Верховний Суд Канади вирішив, що надання земельної ділянки за таким договором неможливо, однак, оскільки позивач повністю виконав свою ча-

стину усного договору, він може вимагати повернення витраченого на послуги за принципом «quantum meruit» («повернення кожному того, що він мав», тобто повернення безпідставного збагачення) [20].

Окремо слід звернути увагу на конструкцію «відпадиння зустрічного надання» («*failure of consideration*»), що є одним з основних у правовій доктрині англо-американської правової системи. Її сутність полягає в такому: якщо сторона здійснила виконання, а договір є недійсним, то вона не може отримати того, на що розраховувала під час укладення такого договору, і, відповідно, може вимагати повернення виконаного [21, с. 23]. Peter Birks зазначав, що в разі недійсності договору підставою позову про повернення виконаного є відпадиння зустрічного задоволення (підстави договору) («*failure of consideration*»), а сторона має право на реституцію [22, с. 198]. Michael Trautnor (Американський інститут права – Каліфорнія) зауважує, що особа, яка несправедливо збагатилася за рахунок іншої, є суб'єктом відповідальності по реституції [23].

Окремим блоком слід розглянути питання про розмежування реституції та суміжних понять. Як і у вітчизняному праві, у країнах англо-американської правової системи поряд з реституцією застосовується широкий спектр інших способів захисту цивільних прав. Так, використовується такий спосіб, як «*compensation*» (компенсація, відшкодування). Для того щоб розрізнити ці категорії, необхідно звернути увагу на їхню природу. Сутність реституції полягає у відновленні становища, в якому особа раніше перебувала, – повернення майна, поновлення права тощо. Реституція не передбачає відшкодування упущеної вигоди або прибутку, втрачених припиненням договору. Кримінально-правова реституція може полягати, наприклад, у відшкодуванні вартості вкраденого майна або витрат на лікування. Компенсація, як правило, має грошовий характер, а реституція – далеко не завжди. Реституція означає повернення особи до положення, яке існувало до незаконного акту або порушення, повернення чогось загубленого або вкраденого законному власнику.

Для розмежування реституції та компенсації наведемо такий приклад. Торговець автомобілями уклав договір, за яким йому повинні були поставити 100 авто. Постачальник же продав ці автомобілі іншому покупцю, одержавши більший дохід. Реституція полягатиме в тому, що постачальник буде зобов'язаний виплатити першому покупцю свій дохід, оскільки він був результатом порушення договору поставки. Прикладом же компенсації може бути така фабула. В результаті дорожньо-транспортної події потерпіла особа була позбавлена можливості працювати протягом року. Компенсація полягатиме у сплаті доходів за один рік. Для позивача реституція зазвичай ліпша, ніж компенсація, але іноді може бути і навпаки. В останньому випадку позивач зможе обрати компенсацію. Сутність компенсації полягає у наданні певного блага в обмін на заподіяні втрати або шкоди, зокрема життя та здоров'ю.

Відмінності між реституцією і компенсацією полягають також у способі обчислення. У разі реституції обраховується, скільки відповідач одержав, а компенсації – скільки позивач втратив. У деяких справах судді можуть надати позивачу право вибору між реституцією і компенсацією. Наприклад, реституція може надати позивачу більше відшкодування, ніж компенсація.

Крім того, у судовій практиці вживається термін «*rescission*», який найбільш точно можна перекласти як «анулювання», хоча повного еквівалента у вітчизняній правовій термінології не існує. Наприклад, у Канаді у справі *Kingu v.*

Walmart Ventures Ltd 1986 p. предметом спору була недійсність договору купівлі-продажу готелю. У мотивувальній частині рішення колегія суддів зазначила, що «*rescission*» як термін, що використовується у договірному праві, базується на посилці, що договір за встановлених обставин є недійсним «*ab initio*» (з самого початку) і передбачає повернення сторін у стан, в якому вони мали би перебувати, якби договір не було укладено. У зв'язку з цим покупцю були повернуті всі платежі за договором, і він був зобов'язаний передати продавцю готель у стані, в якому він перебував на час укладення договору [24]. Тобто «*rescission*» означає саме анулювання договору, а реституція – безпосередньо повернення за таким договором.

У такому разі реституція як спосіб захисту має подвійну правову природу у контексті недійсності правочинів: з одного боку, вона попереджає безпідставне збагачення, з іншого – як наслідки анулювання («*rescission*») у структурі договірної та деліктного права.

Висновки. Вищенаведене дає змогу дійти таких висновків. Праву іноземних держав невідомий спеціальний спосіб захисту прав сторони за недійсним правочиним, яким у нас виступає реституція. Реституція має дуже широке застосування і може здійснюватися в межах різних способів захисту, а саме відшкодування, кондикції, відшкодування шкоди, деліктних зобов'язаннях тощо.

У країнах англо-американської системи права реституція виконує абсолютну іншу функцію, а саме виступає універсальним способом захисту, коли надання було здійснено без правової підстави або така підстава пізніше відпала (наприклад, під час розірвання договору). Таким чином, вітчизняну реституцію й іноземну «*restitution*» об'єднують тільки спільні назви, за яким прихований абсолютно різний зміст: «*restitution*» в іноземному праві має набагато ширший обсяг, якому у вітчизняному правопорядку відповідають різні конструкції – не тільки реституція, але й повернення безпідставного збагачення, повернення одержаного під час розірвання договору (у певних випадках), відшкодування тощо. Водночас «*restitution*» є далеко не єдиним способом захисту, адже поряд з нею широко використовуються «*compensation*», «*rescission*», кондикція тощо.

Література:

1. Романюк Я.М. Реституція, відшкодування, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування / Я.М. Романюк, Л.О. Майстренко // Вісник Верховного Суду України. – 2014. – № 9(169). – С. 22–34.
2. Спасибо-Фатєєва І.В. Окремі питання застосування реституції / І.В. Спасибо-Фатєєва // Актуальні проблеми приватного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. докт. юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 28 лютого 2014 р.). – Х., 2014. – С. 34–37.
3. Тузов Д.О. Реституция и реституционные правоотношения в гражданском праве России / Д.О. Тузов // Цивилистические исследования: сборн. научных трудов памяти профессора И.В. Федорова. – Вып. 1. – М.: Статут, 2004. – С. 213–245.
4. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму ВСУ від 6 листопада 2009 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.
5. Doctrine of Restitution in Void Contracts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.scribd.com/doc/111662280/Doctrine-of-Restitution-in-Void-Contracts>.
6. Dickson B. The Law of Restitution in the Federal Republic of Germany: A Comparison with English Law / B. Dickson // The International and Comparative Law Quarterly. – 1987. – Vol. 36. – № 4. – P. 756.
7. Burrows A. Inner temple lecture on unjust enrichment / A. Burrows [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.innertemple.org.uk/downloads/members/lectures_2014/lecture_burrows_2014.pdf.

8. Propertybar [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKewinvoaw5DTAhXIBZoKHdJuCYsQFggaMAA&url=https%3A%2F%2Fwww.propertybar.org.uk%2FDownloadDocument.aspx%3Fdoc%3D82&usg=AFQjCNFxEIX-ZnnhkBnJ7_oLIR1TUITdQ&sig2=jhD0y9dQ_DXnX5wgvvmHAYg.
9. Sempra Metals Ltd v Inland Revenue Commissioners and another: 18 jul 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://swarb.co.uk/sempra-metals-ltd-v-inland-revenue-commissioners-and-another-hl-18-jul-2007>.
10. Lipkin Gorman v Karpnale [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://swarb.co.uk/lipkin-gorman-v-karpnale-ltd-ca-1989>.
11. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Е. Годэмэ. – М. : Юриздат. 1948. – 511 с.
12. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – М., 1998. – 512 с.
13. Lord Mackay of Clashfern. Halsbury's Laws of England. vol 9. 4th edn 1974. – Publication Date: 2002.
14. Austlii [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.austlii.edu.au/journals/UWALawRw/1993/20.pdf.
15. Birks P. No consideration: restitution after void contracts / P. Birks // Western Australian Law Review. – 1993. – Vol. 23. – P. 195–234.
16. Commercial law [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.singaporelaw.sg/sglaw/laws-of-singapore/commercial-law/chapter-19#section7>.
17. Scc-csc [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/942/index.do>.
18. Kull A. Disgorgement for Breach, the «Restitution Interest» and the Restatement of Contracts / A. Kull [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://law2.wlu.edu/deptimages/Lewis%20Law%20Center/RRPerilloSymposiumDiscussionDraft.pdf>.
19. Discussion Draft Perillo Washington and Lee Law Review [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://scholarlycommons.law.wlu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3319&context=wlulr> <http://law2.wlu.edu/deptimages/Lewis%20Law%20Center/RRPerilloSymposiumDiscussionDraft.pdf>.
20. Scc-csc. lexum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2738/index.do>.
21. Johnston D. Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective / D. Johnston. – 1st edition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 730 p.
22. Birks P. An Introduction to the Law of Restitution (Clarendon Paperbacks) / P. Birks. – Paperback, 1989. – 487 p.
23. Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://law2.wlu.edu/deptimages/law%20review/68-3n.4Traynor.pdf>.
24. Canlii [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.canlii.org/en/bc/bcca/doc/1986/1986canlii142/1986canlii142.html>.

Ташьян Р. И. Реституция в гражданском праве стран англо-американской правовой системы

Аннотация. В статье исследуется место реституции в праве стран англо-американской правовой системы. Автор анализирует истоки появления реституции, сферу ее применения, которая охватывает не только гражданское право, но и интеллектуальную собственность, деликтное право, морское и уголовное право. Особое внимание уделено определению соотношения реституции и положений о бесосновательном обогащении, что сделано автором на примере последствий недействительности сделок. Также проведено отграничение реституции от смежных понятий, прежде всего компенсации и аннулирования. В работе используются как правовая доктрина, так и судебная практика.

Ключевые слова: реституция, бесосновательное обогащение, последствия недействительности сделок, компенсация, аннулирование.

Tashian R. Restitution in the civil law of the states of the english-american legal system

Summary. In the article researched the place of restitution in the law of the countries of the Anglo-American legal system. The author analyzes the origins of the emergence of restitution, the scope of its application, which include not only civil law, but also intellectual property, tort law, maritime and criminal law. Particular attention is paid to the definition of the ratio of restitution and provisions of unjust enrichment, which was done by the author on the example of the consequences of invalidity of transactions. The author also provides a distinction of restitution and related concepts, primarily compensation and rescission was also carried out. The work uses both legal doctrine and judicial practice.

Key words: restitution, unjust enrichment, consequences of invalidity of transactions, compensation, rescission.